

Губань Р.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті розглядається становлення та розвиток адміністративно-територіального устрою українських земель у період 1649–1764 рр. Розглядаються основні рівні адміністративно-територіального устрою та населені пункти. Сформульовано висновок про прогресивний розвиток адміністративно-територіального устрою на українських землях порівняно з періодом до повстання 1648 р.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, паланка, полк, сотня, місто.

В умовах, коли в країні задеклароване проведення адміністративно-територіальної реформи, необхідним завданням для науковців стає вивчення попереднього досвіду проведення подібних реформ на українських землях у минулому. Саме цим і визначається актуальність цього дослідження.

Загалом можна відзначити значний інтерес українських дослідників до вивчення історичної ретроспективи адміністративно-територіального устрою. Серед учених, які займалися цим питанням, можна назвати О. Гуржія, В. Кізілінського, А. Козаченка, П. Пирога, С. Полтавця, І. Сердюка, В. Смолія, В. Степанкова та інших. Однак комплексно адміністративно-територіальний устрій гетьманщини так і не був проаналізований. Тому автор поставив за мету проаналізувати адміністративно-територіальний устрій гетьманщини.

З утворенням на українських землях Гетьманщини відбулася кардинальна зміна адміністративно-територіального устрою земель, які входили до її складу. Територія вже не поділялася, як у попередній період, на воєводства та повіти. Вищою ланкою адміністративно-територіального устрою України стали полки, які поділялися на сотні [2, с. 25]. Що ж до етимології слова «полк», то П. Пиріг зазначає, що це слово зародилося ще в суспільстві стародавніх слов'ян, які ототожнювали його зі словом «військо» [11, с. 100]. Як підкреслює С. Леп'явко, політико-адміністративна система Війська Запорозького не була козацьким новотвором (мова йде про поділ на полки, сотні тощо), оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, як правило, скрізь відштовхувався від потреб оперативної мобілізації збройного люду [9, с. 239]. Однак без новаційного

підходу все ж не обійшлося. Як пише П. Гураль, новаційний підхід уряду Б. Хмельницького до формування нової адміністративно-територіальної організації держави полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території, ніж воєводства і повіти Речі Посполитої, а тому були зручнішими для управління. Перевага нової адміністративно-територіальної системи виявлялася у тому, що акти гетьманської влади з Чигирина швидко доходили до місцевих урядників, міських і сільських громад [3, с. 196]. Із цією позицією погодився і С. Полтавець [12, с. 447]. Проаналізувавши межі держави Б. Хмельницького, О. Гуржія дійшов висновку, що територіально вона охоплювала понад половину етнічних українських земель. До неї також були приєднані південні райони Білорусії і, зокрема, Пінщина [4, с. 31].

Щоправда, заміна польського адміністративно-територіального устрою українським полково-сотенним відбувалася в різних регіонах неодноразово і не з однаковою інтенсивністю. Насамперед, як зазначають В. Смолій та В. Степанков, це сталося на території козацького регіону. Протягом літа він утверджується в Лівобережній Україні, на Київщині, Чернігівщині, Брацлавщині. Повільніше, протягом серпня-листопада, формується в північній частині Правобережжя, південно-східній Волині, Подільському воєводстві, на півдні Галицької землі [14, с. 101].

У першій половині 1649 р., за даними В. Шкабаро, нараховувалося вже 16 полків [16, с. 45]. Річ у тому, що згідно з умовами Зборівського договору 1649 р. Українська козацька держава втратила територію Барського, Звягельського, Любарцівського, Миропільського, Остропільського та

Могилевського полків. Козацьке військо кількістю 40 тис. вояків відтепер мало базуватися на теренах Чигиринського, Білоцерківського, Уманського, Брацлавського, Кальницького, Київського, Переяславського, Кропивнянського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського полків. Окремі козацькі полки як певні територіально-адміністративні округи та військові одиниці, наприклад, Борзненський та Овруцький, було переформовано у відповідні сотні Чернігівського та Київського полків. А от вже на середину цього року, за даними С. Леп'явка, полків нараховувалося понад 20 [9, с. 240].

Після поразки визвольних змагань козацтва на Правобережжі і зречення Петром Дорошенком гетьманської булави польська влада поступово ліквідувала полково-сотенний устрій Білоцерківського, Брацлавського, Корсунського, Канівського, Могилевського, Паволоцького, Вінницького, Уманського, Черкаського та Торговицького полків. І лише завдяки правобережному козацтву на чолі з Семеном Палієм впродовж 1684–1685 рр. було відновлено адміністративну структуру на Правобережжі, в результаті чого спочатку постали Фастівський, Богуславський полки, а згодом – Корсунський і Брацлавський. На початку XVIII ст. було створено Чигиринський, Уманський і Могилевський полки. Незабаром, у 1712–1714 рр., внаслідок укладеної російсько-польської угоди частину правобережного козацтва було переселено на землі Лівобережного Гетьманату, а правобережні полки – остаточно ліквідовано.

Проте територіальні зміни на полковому рівні залежали не лише від зміни кордонів, а й від внутрішньополітичної ситуації. Одні полки існували досить короткий час, інші – то зникали, то знову з'являлися. Зокрема, було організовано Паволоцький полк, з Ніжинського полку виділився Стародубський, а у прикордонних смугах Гетьманату постали Турово-Пінський, Подільський (Могилевський чи Придністровський), Волинський та Білоруський полки [9, с. 240].

Інколи зміни адміністративно-територіального устрою були пов'язані з політичними чварами. Так, скажімо, Іван Брюховецький, поділивши Ніжинський полк на три – Ніжинський, Сосницький і Глухівський, суттєво послаблює вплив тамтешньої старшини, яка до того активно підтримувала опонентів Брюховецького – полковника Василя Золотаренка і гетьмана Якіма Сомка [5, 364]. А гетьман Іван Виговський у 1658 р., щоб покарати полтавський полк за заколот та послабити вплив полтавців на суспільне життя в державі,

передав низку полтавських сотень до складу сусідніх полків [10, с. 91].

Полки, як правило, утворювалися шляхом поділу повітів, що входили до складу воєводств, на дрібніші в територіальному питанні частини. Так, на території Переяславського повіту Київського воєводства виникли Переяславський і Прилуцький полки. Черкаський повіт було поділено на Черкаський, Кропивненський та Чигиринський полки, Брацлавський – на Брацлавський та Уманський, Канівський – на Канівський і Корсунський, Миргородський – на Миргородський і Полтавський. Без якихось особливих змін полком став Ніжинський повіт [11, с. 103].

За своєю територією та кількістю козаків і посполитого населення, що мешкало на ній, полки були неоднорідними. Старі полки – Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, та Білоцерківський – займали 2–3 тис. квадратних кілометрів. Полки, що постали в роки революції, були значно більшими. Наприклад, Київський полк займав площу 20 тис. квадратних кілометрів, а Ніжинський – понад 30 тис. квадратних кілометрів [5, с. 364].

Що ж до адміністративних центрів полків, то ними, як правило, були міста і містечка, від назв яких і походила назва полку. Втім, інколи з різних за своєю природою причин полковники обирали самостійно чи з наказу гетьмана інше місце для своєї резиденції. Зокрема, полковий центр Київського полку містився то в Гоголеві, то в Острі, то в Козельці. Миргородський полковник Данило Апостол уподобав містечко Сорочинці [5, с. 366].

Загалом, за підрахунками С. Леп'явка, у перші десятиліття існування Гетьманату кількість полків коливалася у досить широких межах – від 20, за інформацією одних джерел, до 35 – згідно з іншими. Як зауважує С. Леп'явко, встановити точну кількість «справжніх» полків – навіть на окремих часових відрізках – не видається можливим уже через те, що часто-густо джерела містять далеко не вичерпну інформацію, з якої далеко не завжди можна з упевненістю встановити, йдеться про полк як певну військову й адміністративну одиницю чи лише як про військовий підрозділ, сформований для виконання тих чи інших бойових завдань [9, с. 241].

Як уже зазначалося вище, полки, у свою чергу, поділялися на сотні. Кількість і склад сотень у полках не були постійними, вони змінювалися. За реєстром 1649 р. у полки входило, як правило, від 11 до 22 сотень. Однак у Чернігівському полку наприкінці 1649 р. було 7 сотень (Чернігівська,

Борзнянська, Бахмацька, Батуринська, Конотопська, Сосницька, Івангородська) [11, с. 104]. А в Білоцерківському в цей же період – 23 [10, с. 94]. Кількість осіб, яка входила до полку, також могла суттєво різнитися. Так, у Чернігівському полку нараховувалось 997 козаків, у Корсунському – 3472 [10, с. 94].

Сотенними центрами, як правило, були міста. Однак у джерелах є приклади, коли сотні формувалися навколо містечок і навіть сіл. Особливо це характерно для сотень Ніжинського полку. Так, станом на 1654 р. центрами Дроківської, Оленівської, Новомлинської, Рожественської, Кролевецької, Топольської, Мглинської сотень були містечка, а Шаповалівської, Підлипенської, Бобівської – села [11, с. 106].

У великих козацьких центрах, переважно полкових містечках, розташовувалася не одна, а дві-три і більше сотень (зокрема, за реєстром 1649 р. у Ніжині було 5 міських і 1 полкова сотня [5, с. 367]). Кількість сотень в одному населеному пункті могла змінюватися. Приміром, у Переяславі в 1649 р. було 1249 товаришів, які входили до 6 сотень, а вже в 1666 р. було 274 особи, які входили до однієї сотні [9, с. 268].

Назва сотні переважно походила від назви населеного пункту, де був розташований сотенний центр, іноді, особливо на ранніх етапах існування козацької держави, – від прізвища чи імені (рідше) сотника чи організатора сотні. Ускладнювали устрій козацької держави тотожні назви сотень. Так, у Кропивненському полку було 3 Іркліївські, 2 Пирятинські і 2 Чорнухинські сотні. У Ніжинському полку з 10 сотень 6 мали назву «ніжинських» [7, с. 150].

Кількість вояків у сотні також суттєво відрізнялася. Приміром, сотня Гладченка у Миргородському полку нараховувала майже 400 вояків, тоді як полкова сотня Київського полку – взагалі 8 вояків [5, с. 366]. Кількість сотень постійно варіювалася. Одні сотні утворювалися, інші – ліквідовувалися. Тому говорити про їх чисель-

ність надзвичайно складно. Про це свідчить і той факт, що навіть у спеціальних дослідженнях, які присвячені історії окремих сотень, не завжди вдається дати відповідь про час створення сотні [1, с. 14].

Міста ж поділялися на 2 групи: магістратські, які керувалися магдебурзьким правом (тобто користувалися самоврядуванням), та ратушні – малі містечка, на чолі яких стояв городовий отаман. Ці містечка підлягали компетенції загальної козацької влади в краї [9, с. 270].

Як підкреслюють В. Смолій та В. Степанков, Україна до 1663 р. функціонувала як унітарна держава, а пізніше перетворюється в поліцентричне об'єднання з державних утворень: Правобережної та Лівобережної Гетьманщини та Запорозжя [15, с. 131].

Провівши ретельне наукове дослідження, О. Кулішенко переконує, що в період Б. Хмельницького Україну визнали іноземні держави як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин і охоче вступали з нею у договірні відносини [8, с. 86].

Щодо Запоріжжя, то у військовому плані воно поділялося на 38 куренів, а у територіальному – на 5 (згодом 8) паланок. Як вказує О. Ковальова, термін «palanka» турецького походження та означав поселення, обнесене палями, невелику фортецю [6, с. 50].

Українські міста у цей період не вирізнялися великою кількістю мешканців. За підрахунками І. Сердюка, у XVIII ст. найбільші зі 137 міст і містечок Гетьманщини нараховували по 5–8 тис. жителів [13, с. 231].

Таким чином, бачимо, що адміністративно-територіальний устрій, який був сформований після повстання під проводом Б. Хмельницького в середині XVII ст., став прогресивнішим, ніж попередній, відповідав загальноєвропейським тенденціям та умовам перманентного ведення воєнних дій. Існування протягом усього періоду гетьманщини підтверджує його ефективність.

Список літератури:

1. Горобець С.М., Ситий І.М. Чернігівщина козацька. Російська сотня: історія створення, населенні пункти, сотенна старшина / С.М. Горобець, І.М. Ситий. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – 168 с.
2. Губань Р.В. Полк та паланка як адміністративно-територіальні одиниці на українських землях у XVII–XVIII століттях / Р.В. Губань // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – № 5. – С. 26–29.
3. Гураль П.Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П.Ф. Гураль. – Львів : ЛьВДУВС, Край, 2008. – 468 с.
4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 222 с.

5. Кізілінський В.А. Полково-сотенний устрій першого гетьманату як територіальна основа самоврядування / В.А. Кізілінський // Становлення і розвиток української державності: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, МАУП, 27 жовт. 2006 р. – К. : ДП «Вид. Дім «Персонал», 2008. – С. 363–372.
6. Ковальова О.Ф. Бугогардівська паланка: науково-популярне дослідження / О.Ф. Ковальова. – Миколаїв : Іліон, 2011. – 300 с.
7. Козаченко А.І. Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2001. – 215 с.
8. Кулішенко О. Україна як суб'єкт міжнародних відносин в другій половині XVII століття / О. Кулішенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. юридичні науки. – 2013. – № 95. – С. 84–87.
9. Леп'явко С.А. Політична система Гетьманату / С.А. Леп'явко // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; Гол. ред. В.М. Литвин. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 196–284.
10. Нариси історії державної служби в Україні / О.Г. Аркуша, Є.І. Бородин, С.В. Віднянський та ін.; Упр. Держ. Служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 536 с.
11. Пиріг П.В. До питання про становлення української державності під час визвольної війни українського народу середини XVII ст. / П.В. Пиріг // Становлення і розвиток української державності: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, МАУП, 27 жовт. 2006 р. – К. : ДП «Вид. Дім «Персонал», 2008. – С. 100–109.
12. Полтавець С. Полково-сотенний устрій на українських землях в середині XVII століття: спроба модернізації політичної системи / С. Полтавець // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2011. – №6. – С. 445–448.
13. Сердюк І. Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія / І. Сердюк // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 231–270.
14. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII століття (1648–1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К., Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.
15. Смолій В.А., Степанков В.С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції середини XVII століття / В.А. Смолій, В.С. Степанков // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; Гол. ред. В.М. Литвин. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 122–195.
16. Шкабаро В.М. Конституційно-правовий статус міста в Україні: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2004. – 243 с.

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЙ УКЛАД ГЕТМАНЩИНЫ

В статье рассматривается становление и развитие административно-территориального устройства украинских земель в период 1649–1764 гг. Рассматриваются основные уровни административно-территориального устройства и населенные пункты. Сделан вывод о прогрессивном развитии административно-территориального устройства на украинских землях по сравнению с периодом до восстания 1648 г.

Ключевые слова: административно-территориальное устройство, паланка, полк, сотня, город.

ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE OF THE HETMANATE

The article deals with the formation and development of administrative-territorial Ukrainian lands in the period from 1649 to 1764. The main levels of the administrative-territorial structure and settlements are considered. A conclusion is drawn on the progressive development of the administrative-territorial system on the Ukrainian lands in comparison with the period before the uprising of 1648.

Key words: administrative-territorial structure, palanka, regiment, hundred, city.